

LBRIS

We know
books

LÉVINAS

Etica Celuilalt

Joan Solé

LITERA

Bucuresti

CUPRINS

Urma celuiilalt	9
Etica în postura de <i>filosofia prima</i>	17
Dificultatea scriiturii I	19
Filosofie și ebraism	23
Structura acestei cărți	25
Din Lituania la Paris, trecând (de două ori) prin Germania	29
Kovno (Kaunas): comunitatea ebraică (1906-1922)	31
<i>Religie și cultură ebraică</i>	32
Strasbourg: cultura franceză (1923-1928)	35
Freiburg: fenomenologia (1928-1929)	37
Paris I: cetățenia franceză și prietenii filosofice (1930-1939)	38
Cinci ani de prizonierat (1940-1945)	41
Paris II: predarea și scrierea (1945-1995)	43
<i>Prietenii filosofice în Franța:</i> <i>Blanchot, Wahl, Ricoeur, Derrida</i>	48
Prima etapă: fenomenologia, de la existență la existenți, celălalt	51
Fenomenologia: Husserl	52
<i>Descrierea fenomenologică</i>	56
Ontologia fundamentală: Heidegger	61
Revărsarea din ființă (<i>De l'évasion</i>)	67
<i>Il y a</i> („există“) (<i>De l'existence à l'existant</i>)	70
<i>Il y a</i> („există“)	71

Întâlnirea (<i>Timpul și Celălalt</i>)	74
<i>Totalitate și infinit</i>	79
Concepte noi pentru o gândire diferită	81
Același (interioritate și economie)	87
Ceilalți (chipul și exterioritatea)	91
<i>Celălalt în filosofie</i>	92
Eros și fecunditatea (dincolo de chip)	97
Probleme și limite ale <i>Totalității și infinitului</i>	99
Altfel decât a fi sau dincolo de esență	103
Înăuntrul limbajului	103
<i>Zicerea și zisul</i>	106
Apropiere și obsesie	110
Substituire și ispășire: transcendența imanentă	113
Terțul și dreptatea	115
Semnificația semnificației	116
Dificultatea scriiturii II	119
<i>Civilizațiile barbare</i>	120
<i>Opere principale</i>	129
<i>Cronologie</i>	133
<i>Indice de nume și conținuturi</i>	139

Urma celuilalt

Robinson Crusoe are în spate optsprezece ani de singurătate pe insula lui pustie. Luptă pentru supraviețuire de când nava lui a naufragiat și el a fost aruncat pe mal de valuri. Și-a recuperat cât a putut din proviziile, armele și muniția încărcate pe nava pe jumătate scufundată. A construit o pivniță în care să păstreze alimentele și un gard solid din lemn ca să se apere de animalele feroce. A străbătut insula în lung și-n lat și a explorat-o în profunzime până când a ajuns s-o cunoască în cele mai mici amănunte. Activitatea lui, efortul lui a fost acela de a întârzia moartea: îndeletnicirea zilnică de a supraviețui, efortul de a depăși frica, disperarea, extenuarea i-au umplut tot timpul. Colonizează o parte din insulă, cultivă pământul, domesticește animalele, vânează. Viața lui e guvernată de principii care, se vede bine, călăuzesc viața multor persoane: instinctul de supraviețuire, satisfacerea nevoilor, căutarea comodității și a unei siguranțe inefabile. Ar vrea să scape de pe insulă, din singurătate (insula lui Robinson este singurătatea tuturor), iar cu ajutorul fanteziei și-a imaginat mii de stratageme ca să se întoarcă în Anglia natală. Deodată,

este smuls din această izolare cu aceeași violență cu care valurile l-au aruncat pe pământ.

Ajung acum la o nouă fază a vieții mele. Într-o zi, pe la nămiezi, când tocmai mă îndreptam spre barcă, mi s-a întâmplat să observ pe mal urma unui picior de om. Urma se vedea foarte deslușit pe nisip. Am rămas trăsnit ca și când aș fi văzut un strigoi. [...] Urma era acolo și se deslușea bine forma piciorului gol – cu călcâi și degete.¹

O singură urmă în nisip, câțiva centimetri din universul nețărnut înseamnă pentru Robinson un punct de cotitură în existența lui, „o fază nouă a vieții mele“. Un tiz al său, un altul, a erupt în lumea lui. Urma din nisip este promisiunea (și amenințarea) apropierei de o ființă asemenea lui. Descoperirea acelei urme singuratice îi cutremură toată ființa, îi provoacă nopți de insomnie și neliniște, de cumplită alternanță între speranța de a întâlni un vecin prietenos și groaza de a fi atacat de un vrăjmaș ostil. Manifestarea celuilalt îi schimbă complet viața, îi cutremură lumea.

Robinson descoperă că insula e vizitată de locuitorii unui arhipelag învecinat, canibali care oficiază sacrificii umane pe același petic de pământ plutitor care îl găzduiește pe el. Prima reacție e teama pentru propria siguranță; apoi îi compătimizește pe nefericiții care sunt sacrificați și ticluiește moduri de a-i salva. Însă în pragmatismul lui se limitează să facă ceea ce îi e la îndemână: ia măsuri de protecție, construiește încă o îngrăditură în interiorul celei existente, încarcă pistoale și muschete. Supraviețuiește (amână moartea) timp de alți șase ani. Într-o zi, din „castelul său“ (cum își numește casa-fortăreața), vede un grup de canibali care au ajuns pe o parte din coastă foarte apropiată de castelul lui, ca

¹ Daniel Defoe, *Robinson Crusoe*, Litera, București, 2013, p. 148, (n.tr.)

niciodată până atunci. Coboară pe plajă, unde nu găsește decât resturile sacrificiului: oase, sânge, bucăți de carne nemâncate. Pe trece alte cincisprezece sau șaisprezece luni cufundat în groază, în neliniște, în ură. În al douăzeci și cincilea an de când locuiește pe insulă, ascuns pe un deal, observă cum canibalii trag la mal doi prizonieri, dintre care unul reușește să scape de cei care l-au răpit. Aude primele sunete omenești după un sfert de secol, sunete pe care nu le înțelege. După ce îi ucide pe cei doi bărbați care porniseră pe urmele fugarului, Robinson și „sălbaticul“ (cum îl numește) intră împreună în refugiul primului.

Am ajuns astfel la punctul în care peripețiile lui Crusoe capătă extrem de multă relevanță în raport cu gândirea lui Emmanuel Lévinas. Ieșit din închistare, pus față-n față cu celălalt, cu un altul în mod evident diferit – înalt, solid, cu piele măslinie și limbă necunoscută –, Robinson are, fundamental, două opțiuni. Poate admite ciudata alteritate a tovarășului său față de sine însuși, distanța abisală și caracterul străin care îl separă de el, și poate respecta această distanță, îl poate respecta pe Celălalt întrucât este Celălalt. Sau poate ignora abisul care îi separă, îl poate domina și umili pe acest celălalt, îl poate supune propriei voințe, îl poate coloniza. Robinson alege această a doua cale. Nu-l întreabă pe bărbat cum îl cheamă – când obosește să vorbească despre el folosind denumirea generică de „sălbatic“, îi spune Vineri, pentru că aceea consideră el că a fost ziua în care l-a întâlnit și îl învață să-i spună „stăpâne“. Îl îmbracă și îl ia în slujba lui, instaurează imediat o relație pe verticală stăpân-slugă; nicio clipă nu-l interesează natura reală a lui Vineri. Nu-l lasă să existe. Îi îndoaie alteritatea, nu respectă faptul că este altul. Se poartă frumos cu sluga lui: îl convertește la creștinism, scoțându-l din starea de barbarie, de jivină, în care îl consideră cufundat – și pe care nu se sinchisește să încerce s-o cunoască –, îl învață cultivarea pământului

și obiceiurile englezilor și, la momentul oportun, îl ia cu sine în Anglia, în lumea civilizată. Îl închide într-o cușcă aurită.

Știm că asta a făcut omul de când lumea: l-a dominat pe celălalt. L-a asimilat și, când acest lucru nu s-a putut, l-a distrus fizic (Robinson l-ar fi ucis pe Vineri dacă acesta ar fi refuzat să se lase domesticit). Romanii treceau prin sabie ocupații teritoriilor pe care voiau să le cucerească fără măcar să-i întrebe cum îi cheamă. Primii spanioli care au ajuns în America i-au numit „indios“, adică „indieni“, pe băștinașii din America Centrală și de Sud pentru că aveau convingerea că ajunseseră în Indiile Orientale cu care voiau să facă negoț (și apoi au trecut la genocid). În America de Nord, multitudinea de popoare indigene au fost strânse la un loc în același cuvânt, „indieni“, apoi (cei rămași) în rezervații umilitoare. Poporul evreu, din care Lévinas făcea parte, a fost umilit, jignit și în mare măsură exterminat. O parte din acest popor, organizat în Statul Israel, îi pedepsește violent pe vecinii săi musulmani. Toate aceste atrocități, molestări conceptuale, terminologice și fizice, au aceeași origine: reducerea celuilalt la „Numele tău va fi Vineri“. Lévinas a observat și denunțat această pulsiune dominatoare și distructivă: „Fiecare civilizație care acceptă existența disperării tragice pe care o aduce cu sine și crimele pe care le justifică aceasta merită să fie numită «barbară»“ (*De l'Évasion*, 127).

Ceea ce-l face pe Emmanuel Lévinas (1906-1995) unul dintre cei mai importanți filosofi ai secolului XX nu este doar faptul că denunță barbaria umană, care e evidentă oricui are cunoștințe medii despre istorie și realitățile actuale. Nu e nici simplul fapt că a semnalat foarte clar că uitarea sau neconștientizarea alterității (a ceea ce se găsește dincolo de propria reprezentare și voință) deschide calea violenței asupra celuilalt. Măreția lui Lévinas, inovația fundamentală a gândirii sale, care cuprinde și denunțarea acestor două aspecte, este de găsit imediat în planul specific

filosofiei, cu un aspect negativ, sau critic, și unul pozitiv, sau constructiv: pe de o parte, refuzul distorsionării ontologice și esențialiste a tradiției filosofice occidentale; pe de alta, crearea unei gândiri care să nu plece de la definiția realității esențiale (ontologia), ci de la faptul etic de bază al relațiilor umane. Aspectul critic constă în demonstrarea faptului că întreaga, enorma construcție a filosofiei occidentale comite aceeași greșeală și același abuz de fond al bunul Robinson în relație cu omul care se transformă în sălbaticul Vineri: să-și însușească prin intermediul rațiunii ceea ce în realitate nu se pretează la acea rațiune, ci o transcende, sau e dincolo de ea. În acțiunea de a gândi realul, filosofia a pretins să-l colonizeze și să-l domine în toate dimensiunile sale, de la natură (înțeleasă drept ceva pasiv și mecanic) până la conceptul de „aproape/apropiat”: subiectul gânditor care și-l reprezintă pe celălalt se crede stăpân nu doar al acelei reprezentări, ci și al ființei reprezentate. Impulsul rațiunii de a ilumina, principiul cunoașterii cu care se mândrește atât de mult Occidentul, este o violență exercitată asupra a ceea ce nu aparține acelei gândiri, este folosit pentru a supune și a distruge ceea ce e dincolo de el. În secolul al V-lea î. Hr., Parmenide și eleații au definit ce este ființa – inteligibilul – și au negat realitatea, existența aceluia ceva care nu e inteligibil, adică a aceluia ceva ce nu poate fi gândit. Platon a identificat realitatea deplină în formele ideale, în raport cu care lumea noastră sensibilă nu e decât o reflexie palidă, lipsită de realitate autentică. Aristotel a apropiat formele lumii sensibile, dar a continuat să le impună categorii conceptuale: ființa este încă definită de gândire. Logica creată de același Aristotel ne-a permis să gândim lumea și a căutat imediat să o domine („Cunoașterea înseamnă putere”, a declarat în mod explicit în secolul al XVII-lea filosoful Francis Bacon). Prin urmare, nu există nimic care să justifice viziunea fericită despre filosofie drept cunoaștere obiectivă și dezinteresată, despre voința de cunoaștere

drept simplă abordare teoretică. Această voință de a gândi, de a aduce la lumină și a ilumina, este o manifestare (una dintre cele mai violente) a ceea ce Nietzsche numea „voința de putere“, forța universală care împinge ființele să se afirme pe ele însele cu prețul a ceea ce se află în afara lor. Prin dorința ei de a domina și a supune realitatea, de-a lungul istoriei rațiunea a fost metafizică, dogmatică, empirică, dialectică, istorică, analitică, critică, structurală... Dar în orice clipă, spune Lévinas, a fost animată de același impuls fundamental de apropiere și de stăpânire care îl numește pe celălalt Vineri. Principiul noncontradicției (o propoziție și negația ei nu pot fi ambele adevărate în același timp, nimic nu poate să existe și să nu existe în același timp și în același sens), principiul identității (orice ființă este egală sieși: eu sunt eu, tu ești tu), principiul tertului exclus („e zi sau nu“, „nu e posibil ca același lucru să existe și să nu existe în același obiect, în același moment și în același sens“) și celelalte principii logice dau formă unui mod caracteristic de a gândi, care, împreună cu tehnologia, a conferit Occidentului hegemonia materială în lume. Cunoașterea înseamnă putere. Iar puterea înseamnă a te impune asupra a ceea ce e diferit, asupra celuilalt.

Lévinas demonstrează că această violență cognitivă îndreptată spre ceea ce e străin există atât la nivelul gândirii celei mai abstracte, cât și la nivelul celei în aparență spontane și naturale. Unii poeți intuiseră deja dominația și subjugarea la care gândirea supune realitatea. Fernando Pessoa a exprimat această percepție în mod limpede și explicit: „Niciodată nu iubim pe cineva. Iubim doar ideea pe care ne-o facem despre acel cineva. E un concept care ne aparține și – de fapt – pe noi înșine ne iubim.“² Oscar

² Fernando Pessoa, *Cartea neliniștii*, traducere de Dinu Flămând, ediția a doua, Humanitas Fiction, București, 2012, p. 150. (n.tr.)

Wilde spune același lucru într-un vers: „Fiecare om ucide ceea ce iubește“ tocmai pentru că „nu-l lasă să fie“, și-l însușește.

Și apoi, odată ce realitatea e dominată și strâmbată la nivel conceptual, cât de puțin costă s-o supui la violență, fizică sau cognitivă. Critica generală pe care o face Lévinas filosofiei constă, așadar, în reproșul genial de a fi ucis realitatea ca să o facă a ei, că i-a dat omului numele de Vineri, ignorând faptul că el se afla dincolo de categoriile sale conceptuale, și că a făcut mai ușor să poată fi umilit și jignit pentru că i-a negat demnitatea oferită de transcendența sa.

Dar violența nu constă în a răni și a nimici, cât în a întrerupe continuitatea oamenilor, în a-i face să joace roluri în care nu se mai regăsesc, în a-i face să le lipsească nu doar îndatoririle, ci și propria lor substanță, în a îndeplini acțiuni care sfârșesc prin distrugerea oricărei posibilități de acțiune. (*Totalitate și infinit*, p. 20)

La originea a orice se află mereu gândirea care determină ceea ce este și ceea ce nu este (real, admisibil, respectabil). Logosul, rațiunea, conștiința, subiectul, eul sunt tribunale care dictează realitatea și admisibilitatea a ceea ce este „acolo, în afară“, care până la verdictul său, spune filosofia, nu a avut o existență adevărată.

Însă ar putea fi altfel? Îi este cunoașterii posibil să cunoască fără să domine? Nu cumva e imposibil să renunțăm la principiul noncontradicției, al identității, al tertului exclus? Am putea trăi, am putea merge mai departe noi înșine sau duce mai departe ceva fără aceste norme ale cunoașterii interioare? Am putea trăi într-un mod în care ceva sau cineva în același timp să fie și să nu fie el însuși, în care s-ar putea afirma ceva și în același timp opusul său, în care s-ar putea acorda valoare de adevăr ambelor propoziții: este și nu este, există și nu există? A renunța la perspectiva cunoașterii

obiective ar fi echivalent, ne-a spus filosofia, cu a cădea în hăul iraționalității sau al misticismului incomunicabil.

Revoluția lui Lévinas, aspectul ei constructiv, constă în faptul că propune un nou punct de plecare pentru gândire. Acest nou început nu mai este întrebarea ontologică despre existență pusă de rațiunea abstractă – Cum e posibil ca lucrurile să existe, în loc să nu existe? –, nu mai este cunoașterea teoretică a realității. Originea gândirii se mută într-un punct diferit: faptul etic al relației cu Celălalt, întâlnirea cu aproapele. Dacă Robinson Crusoe, în loc să-l numească Vineri pe omul pe care l-a găsit pe plajă, în loc să facă din el un creștin și propria slugă, l-ar fi întrebat „Cum te cheamă?” și ar fi așteptat respectuos răspunsul, ar fi ieșit din domeniul ontologiei și ar fi intrat în cel al eticii și ar fi lansat un nou mod de a se raporta la lume, la celălalt. Dacă schimbăm originea filosofiei, ne spune Lévinas, dacă mutăm faptul fundamental al definiției realului prin intermediul rațiunii la întâlnirea etică cu Celălalt, devine posibil să construim o gândire complet diferită, care să nu mai fie bazată pe putere și stăpânirea realității și a celorlalți, ci pe respectul și răspunderea față de Celălalt. Celălalt întrucât este Celălalt, adică nu întrucât este reprezentarea conștiinței mele și obiectul voinței mele, ci pentru că este ființă existentă în afara cunoștinței și voinței mele. În această viziune constă inovația și diferența radicală a gândirii lui Lévinas. Este vorba despre un tip de reflecție complet nou, despre un punct de plecare care se plasează în afara curentului dominant din filosofia occidentală. Lévinas nu se raliază tradiției de gânditori care au tratat probleme străvechi, ci formulează unele noi. Filosoful Jean-Luc Marion a scris: „Unii filosofi sunt importanți pentru că propun răspunsuri noi la întrebări deja cunoscute și dezbătute, ceea ce deja înseamnă mult. Dar, asemenea lui Bergson, Lévinas este un filosof esențial, pentru că a formulat întrebări pe care

nimeni înaintea lui nu le văzuse sau rostise. Fără el, nu am gândi cum am gândit după dispariția lui.“

Etica în postura de *filosofia prima*

„Morală nu este o ramură a filosofiei, ci filosofia primă.“

Totalità e infinito

Etica este, conform lui Lévinas, filosofia principală (primă) pentru că faptul fundamental al firii omenești este natura ei morală, nu capacitatea ei rațională; iar această fire se naște din întâlnirea decisivă cu Celălalt în ipostaza de Celălalt, nu ca simplă transpoziție denaturată de conștiința mea. În cadrul acestei întâlniri, în relația intersubiectivă și în conștiința răspunderii etice, se găsesc principiul subiectivității, sensul vieții și nucleul filosofiei. Prin „filosofia primă“ înțelegem aceea reflecție care nu are nevoie să se sprijine pe nimic dinaintea ei. Până în clipa aceea, etica era una dintre ramurile filosofiei și pentru a se susține avea nevoie de trunchiul central solid al ontologiei, al reflecției despre Ființă: Formele ideale platonice, substanța aristotelică, *Unul* plotinian, Dumnezeu creștin, Zeul (sau natura) lui Spinoza, voința lui Schopenhauer, impulsul vital al lui Bergson... Reflecția critică se întemeia și deriva din analiza ontologică a principiului realității, Ființa nu se susținea singură. Odată cu Lévinas, etica există de sine stătătoare, pentru că nivelul de bază al omenerii este cel moral. Etica este filosofie primă. În această ipostază, ajunge să accepte și să facă posibil ceea ce gândirea ontologică și metafizică despre Ființă, despre care până acum s-a afirmat că ar fi filosofie primă, respinge ca fiind absurd. Etica, nu Ființa, este acel *primum* care trebuie gândit în filosofie.

Însă trebuie observat imediat că la Lévinas concepția despre etică e diferită de oricare alta. Nu fixează norme și nici criterii de comportament moral, nu analizează conținutul unor concepte ca „bine“ sau „virtute“ sau „datorie“, nu ne spune în ce constă o viață bună, nu dezvoltă o teorie a justiției și nici norme de evaluare a maximelor generale. Nu că n-ar avea nimic de-a face cu școlile etice, fie ele utilitariste, deontologice sau contractualiste, dar se află la un alt nivel. Ce propune Lévinas, mai degrabă decât o etică, este o etică pe jumătate, o proto-etică, sau o etică a eticii. Cu alte cuvinte, când scrie „etică“ trebuie înțeles, mai degrabă, „lucrul etic“. Gândirea lui nu se concentrează asupra conținuturilor concrete și specifice - asupra a ceea ce trebuie făcut, sau a criteriilor care validează ceea ce se face -, ci asupra aceluia ceva care le precedă: aprofundarea dimensiunii morale a ființei omenești. Meditează asupra naturii etice a omului. Această meditație este primă, precedă empiricul, istoricul și ontologicul, este anterioară deciziilor și acțiunilor, inclusiv reflecției la aceste decizii și acțiuni.

Gândirea lui Lévinas pune în prim-plan forța constrângătoare a exigenței etice despre care se presupune că se află la baza tuturor teoriilor morale. Concepe o exigență absolută, neeliminabilă și nenegociabilă, ca motor pentru tot ceea ce este etic. Respectul absolut pentru celălalt este fundamental, originar, nu presupune nimic înainte sau dedesubt pentru că este ceea ce susține tot restul. Nu ne spune „respectă-l pe celălalt pentru că... [e la fel și pentru tine, este singurul mod de a garanta conviețuirea pașnică, așa cum poruncește legea divină, este o maximă etică universală, o stabilește Declarația Drepturilor Omului]“. Simpla introducere a lui „de ce“, cu explicația lui cauzală, implică deja ceva condițional, ceva anterior faptului etic aflat la bază. Ce e periculos la acest altceva anterior este că poate fi suprimat: dacă clauza introdusă prin „de ce...“ ajunge să fie considerată nevalidă (cum s-a făcut de fiecare dată când a fost incriminat sau agresat